

Ferge Zsuzsa

STRUKTÚRA ÉS EGYENLŐTLENSÉGEK A RÉGI ÁLLAMSZOCIALIZMUSBAN ÉS AZ ÚJKAPITALIZMUSBAN*

A hatvanas évek közepén arra a kérdésre kerestem választ, hogy miért nagyobbak a társadalmi egyenlőtlenségek, mint lenniük kellene a politika deklarált ideológiája és önképe szerint is, meg az én igazságérzetem szerint is. Pedig akkor – az erőszakos diktatúra évei után – nem is voltak különösebben szembetűnőek ezek a különbségek. A legalapvetőbb egyenlőtlenség, a hatalmi viszonyokból adódó, tabu volt, a hatalmi szakadék következményei pedig rejtve maradtak, illetve a demokrácia és a jogállamiság akkor megnevezhetetlen hiányában léteztek. A fizikai és társadalmi életesélyek egyenlőtlenségeit, a gazdagság és szegénység tényeit nem csak a hatalom fedte el, hanem az épp akkoriban fellendülni kezdő gazdaság is. Annyi az akkor viszonylag kedvező politikai klímában mégis felfejthető és kimutatható volt, hogy ezek az egyenlőtlenségek léteznek – ezeket írta le az első rétegződéskutatás (KSH 1966; Ferge 1969).

Ma másként merül fel számomra a régi kérdés. Úgy, hogy miért nőttek meg olyan hirtelen, olyan látványosan a társadalmi egyenlőtlenségek a korábbi rendszerhez képest. A dúskáló, gyakorta hivalkodó gazdagság és a szélsőséges nyomor a mindennapok része lett. Ez ma nem is mond ellent a politikában nagy szerepet játszó piaci fundamentalizmus (Soros 2002) ideológiájának, és sokak a piac természetes, alkalmasint helyeslendő velejárójának tekintik az új egyenlőtlenségeket. A többség igazságérzetével azonban súlyosan ütközik az egyenlőtlenségek elszabadulása. Az ellenérzéseket a megszokás sem enyhíti: 2001-re inkább még nőtt az a túlnyomó többség, amely a jelenlegi egyenlőtlenségeket túlzottnak tartja.¹ Azt hiszem, az utolsó fél évszázad strukturális változásainak rövid áttekintése segíthet megérteni az egyenlőtlenség, szegénység és kirekesztés mai problémáit.

Mennyire változott a struktúra?

A társadalom szerkezetét formáló viszonyok átalakulása sokféleképpen értelmezhető. Kolosi Tamás (2000) három megközelítésmódot különít el. Az első – weberiánusnak nevezett, de az amerikai rétegződésméletekre alapozó – nézetrendszer szerint a szocialista és a tőkés társadalmak egyaránt hierarchikusan szervezettek, strukturáló mechanizmusaik szinte azonosak. Csupán a politikai, gazdasági és kulturális egyenlőtlenségi dimenziók hatásának erőssége tér el egymástól. A második felfogás – továbbra is Kolosi szerint – a marxista osztályszemléletet használja, és eltérően írja le a két struktúrát. E szerint "a tőkés társadalmakban az egyenlőtlenségek alapvetően a tulajdonlás mentén jelennek meg, míg a szocialista társadalmakban a "kizsákmányoló" osztályok helyére az állami apparátus kerül" (Kolosi 2000: 32). A harmadik megközelítés, amelyet Kolosi sajátjának tekint, illetve Szelényi felfogásával rokonít (Szelényi 1992), épít a másik két felfogás elemeire, de azokat a magyar társadalomfejlődés sajátosságaihoz adaptálja. Így a társadalmat a redisztributív és a piaci szerkezet kettősségével írja le mindkét társadalomban. Ez a Kolosi-féle L-modell, illetve a Szelényi-féle kettős háromszög modell. A rendszerváltás során e "két nagy társadalomszervező erő" egymáshoz való aránya és funkciója változott, főként a tekintetben, hogy másként generálják, illetve tompítják az egyenlőtlenségeket. A két "erő" egyben két "mechanizmus" is, azaz "a rendszerváltást úgy foghatjuk fel, mint a két rendszerszervező

mechanizmus közötti súlypont-, illetve arányeltolódást" (Kolosi 2000: 38). Ez a leírás olyan benyomást kelt, mintha a változás nem lett volna túl radikális.

Valóban máig folyik a vita arról, hogy történt-e "forradalmi" változás a rendszerváltással, vagy sem. Sok múlik az archimedesi ponton, azaz hogy milyen szintről tekintünk a történésekre. Világtörténelmileg talán több a folytatás, mint a szakítás: az államszocializmusok beletartoztak a posztindusztriális felé haladó ipari társadalmi paradigmába, a posztmodern felé tartó modernitásba. A globális szinten meghatározott világrendszerek konstrukciójából való kiindulás esetén viszont radikális, forradalmi változást jelent, hogy az egyik rendszer gyakorlatilag megszűnt. Mi az utóbbi konstrukción belül maradunk, de egyetlen összetevőjére, a magyar társadalomra koncentrálunk.

A következő kérdés az, hogy egyáltalán mit értünk forradalommal. Ha a modell a francia forradalom, amelyhez nem csak egy új társadalmi formáció feltételeinek a létrehozatala tartozik, hanem a mára teátrálisra maszkírozott véres erőszak is, amely fizikailag semmisíti meg a korábbi uralkodó osztály tagjait, akkor nálunk nem volt forradalom: "nem tetszettünk forradalmat csinálni". Ha definíciónk olyan eseménysorokra korlátozódik, amelyek viszonylag rövid idő alatt gyökeresen megváltoztatják a társadalmat (és társadalmi differenciálódást) szervező eszméket, elveket, intézményeket, viszonyokat és szerepeket, akkor 1989 után Kelet-Közép-Európában végbement, itt-ott talán ma is tart, egy – többnyire "tárgyalásos" – forradalom. Hogy helyénvaló-e a forradalom kifejezést használni, ízlés dolga lehet. Mondandóm lényege az, hogy mélyebb strukturális változásról van szó, mint amilyent például az a megfogalmazás sejtet, hogy a fő rendszerszervező mechanizmusok – redistribúció és piac – súlya egymáshoz képest változott. A strukturáló erők változtak.

Az államszocialista struktúra váza

Először teszek a nyilvánosságot vállaló és még sok részletében bizonyára zavaros kísérletet arra, hogy újragondoljam az 1960-as évek közepén kialakított felfogásomat a társadalmi rétegződésről és struktúráról, és hogy megpróbáljam értelmezni a mai struktúrát. Mindezt egy olyan, rövidre szánt tanulmány keretében, amelynek a vállalt feladata az, hogy felmutasson valamit a mindenkori struktúrák és az egyenlőtlenségek, illetve a szegénység közti összefüggésekből.

Magam (sokakkal összhangban) a struktúrát viszonyok kapcsolódásaiból formálódó rendszerként fogom fel. Az államszocializmus struktúrájának alapja, meghatározója a viszonylag nyugodtabb szakaszokban is a központi hatalom működés módja, a központi túlhatalom által meghatározott viszonyok voltak. A hatalmi viszony teljes aszimmetriája valami olyasmit jelent, hogy a ténylegesen hatalommal rendelkezők igen szűk csoportja (a nómenklatúra vagy elit vagy talán politikai uralkodó "osztály") áll szemben a túlnyomó többséggel, amelyet szinte teljesen kizár a legitim hatalomhoz való hozzáférés lehetőségeiből. E kizárás eszköze a "jogi káosz", a jogforrási hierarchia tisztázatlansága, a jog politikai eszközként használata.² Alkotmányosan ugyan léteznek a "polgári" és "politikai" jogok (Marshall 1991), ám az alkotmányt bármilyen alacsonyabb jogforrás, akár miniszteri rendelet is érvénytelenítheti. Ezzel a papíron létező jogok kiürülnek. A politikai osztály így autoriter módon dönt anyagi és szimbolikus források létrehozásáról, elosztásáról és újraelosztásáról, és ezek révén arról is, hogy az emberek vagy csoportok milyen helyet foglaljanak el mindezen szintereken. A teljhatalom a "fent lévők" és a többiek közti társadalmi távolságot szakadékká növeli. Valóban, a politikai uralkodó osztály a legtöbb kelet-európai "szocialista" országban

szegregált, külön világban élt, és alig használta a nép számára elérhetővé tett közjavakat. Védett luxus lakótelep, külön kórház, sötét ablakos gépkocsi, külön üdülő, külön boltok szolgálták ki őket. Szinte az mondható, hogy felfelé rekesztették ki magukat a társadalom egészéből, amelynek tagjaival nem tudhattak "polgári", egyenrangú kapcsolatot fenntartani.

Ezt a hatalmi viszonyt egy 1960 körüli kutatásban nem tudtam kezelni. Ezért elválasztottam a hatalom mint átfogó társadalmi viszony "társadalmi munkamegosztáshoz tartozó" aspektusát, a társadalmi jelentőségű döntéshozatalt és az "öncélúvá váló" kényszert és erőszakot, amikor a hatalom "elidegenedik" a társadalomtól és tényleges társadalmi funkcióitól. Ez utóbbi aspektusról csak annyit mondtam, hogy nem tartozik tárgyamhoz (Ferge 1969: 96-97).

A hatalmi viszony mindazonáltal önmagában semmit nem mond arról, hogy mi volt a diktatúra további tartalma, hogy egyáltalán mit is akart a hatalom akarni. E kérdésre megint rengeteg válasz van a nagyhatalmi törekvésektől a hatalom önmagáért való birtoklásának gyönyöréig. Mindez áll az akkori abszolút hatalom birtokosainak jó részére, de nem igazít el abban, ami itt a mi kérdésünk, hogy hogyan akarta a hatalom alakítani, vagy hogyan "hagyta alakulni" a tényleges élethelyzeteket, hogy milyen egyenlőtlenségrendszer, milyen "rétegződés" jött így létre. A hatalmi viszony diktatórikus jellegéből nagyjából minden kiszámítható a szabadság sorsáról, de semmi nem következik az egyenlőtlenségek alakulására nézve.

A hatalom céljainak megértéséhez nem tehető zárójelbe az az ideológia, amelynek nevében a konkrét célokat megfogalmazták. Ebből a szempontból – nagyon rövidre zárva – olyan felzárkózási, "modernizációs", civilizatórikus kísérletről volt szó, amelynek hivatalos ideológiája szocialista eszmék alapján próbálta volna az új társadalmat megszervezni. Tulajdonképpen a hatvanas években a rétegződésre vonatkozó kérdést rosszul tettük fel. Nem az volt a rejtély, hogy miért voltak "túl nagyok" az egyenlőtlenségek, hanem az, hogy miért csökkenhettek olyan jelentősen a háború előtti Magyarországhoz képest. Erre csak részben adnak magyarázatot a diktatórikus eszközök. Sok olyan (egyenlősítő, pontosabban egyenlőtlenségcsökkentő) folyamat és intézmény jelent meg, amelyek a többség társadalmi igazságosságra vonatkozó képzetének megfeleltek, és bevezetésük nem diktatórikus módszerekkel is lehetséges lett volna. Egyébként az egyenlőtlenség-csökkentés távolról sem csak anyagi források elosztásának átalakításáról szólt, hanem jogokról, életesélyekről, érintkezési formákról, szimbolikus rendszerekről is. Ha Marshall kategóriáit követjük, akkor úgy tűnik, hogy a polgári és politikai jogok formálissá tétele vagy megszüntetése ellenére egy sor szociális és gazdasági jog – a munkához való, kulturális, egészségügyi, szociális, személyiségi stb. jogok – megvalósult. Azért használom az "úgy tűnik" kifejezést, mert nem vagyok meggyőződve arról, hogy a polgári és politikai jogok lényegi (szubsztantív) érvényesíthetősége nélkül lehet szociális stb. jogokról beszélni, hiszen ezek garanciáját épp a két első jogtípus biztosítja. Ugyanakkor egy sor munkához kapcsolódó, társadalombiztosítási, a kultúra elsajátításához (iskolázáshoz) való, a nőket emancipáló jog tényszerűen, szubsztantíve mégis létezett – formális érvényesíthetőségük maradt korlátozott. Mindenesetre a szociális jogok legitimebbek, erősebbek és nehezebben visszavonhatók, ha nem fentről hulló ajándékok, hanem a polgárok civil jogaik révén megharcolnak értük, és politikai jogaik révén megszavazzák őket.

A változások egy része eleve többségi követelés volt, tehát legitim. Ilyen volt az 1945 utáni legelső években a rendies kötődések, a fensőbbiség és alázat viszonyainak megszüntetésére irányuló igyekezet, és ilyen volt a földosztás; a későbbi években ehhez csatlakoztak a mindenki számára ingyenesen hozzáférhető közjavak, a jóléti redisztribúció bővítése, az

ügynevezett nagy szociális ellátórendszerek kiépítése, vagy a "munkához való jog", még akkor is, ha a munkakötelezettség (legalábbis férfiak esetében) egyben jogkorlátozást is jelentett. Az egyenlősítő törekvések más része fokozatosan legitimálódott, mint mondjuk a nemek közötti egyenlőség. És természetesen egy sor egyenlősítő kényszer sosem vált legitimmé, le is pattantak a szabaddá váló társadalomról, mint például az elvtárs megszólítás, amelyet a sokszor suta urazás-hölgyezés váltott fel. Egyébként megszólításaink kiforratlansága is a civilizációs folyamat bakugrásaival kapcsolatos. Ezúttal egy rendies eredetű és férfidominanciára épülő megszólításrendszert próbáltunk polgárian horizontálissá tenni.

Az egyenlőtlenségcsökkentés tehát ideológiai alapú hatalmi cél volt. De természetesen rengeteg egyenlőtlenség élt tovább vagy jött újonnan létre. Fontos kutatási kérdés volt, hogy mi is szervezi az egyenlőtlenségeket az adott hatalmi paradigmán belül. Az iskolázottság, a régiók, a település jellege (városiassága vagy nagysága), a vezető-vezetett hierarchia, a gazdasági ágazat, a jövedelem, alkalmanként a társadalmi származás külön-külön is sokféle egyenlőtlenséget hordoztak. Mégis szükség volt egy átfogóbb, több strukturális jelentést hordozó osztályozásra. A régi marxi kategóriák idejüket múlták, az új politikai társadalomképnek – a két osztály és egy réteg "modellnek" – sosem volt sok köze a valósághoz. A megoldást a létfenntartó foglalkozások szerepének újragondolásában és strukturához kapcsolásában láttuk.

Úgy tűnt, hogy a döntéshozatal, a föl- és alárendeltségek, a tudás, a munka által igényelt fizikai és szellemi erőfeszítések, a munkakörülmények, sőt bizonyos mértékig a lakóhely és a társadalmi indulás bizonyos mértékig mind hozzájárultak egy – a társadalmi munkamegosztáson belüli helyet kijelölő – létfenntartó tevékenység formálásához. Ezt a kombinációt neveztük el "a végzett munka jellegének". Természetesen akkor is tudtuk, hogy a "munkajellegcsoport" nem jelent sokkal többet, mint a korábbi "társadalmi-gazdasági csoportok", vagy valamilyen foglalkozási csoportok átkeresztelését. Az új fogalomra azért volt szükség, hogy érzékeltesse, változott a csoportképzés mögöttes logikája.

A munka jellege az egyenlőtlenségek számos dimenzióját vagy összetevőjét látszott összekapcsolni.³ Az osztályozás nagyjából megfelelt a társadalom "természetes" tagolódásának, azaz egy széles körben elfogadott társadalmi konstrukciónak is: a javasolt csoportokkal a kérdezettek azonosulni tudtak. Azt sosem állítottuk, hogy a munka jellege szerinti osztályozás az egyenlőtlenségek többségét megmagyarázza. A feltételezés csak annyi volt, hogy e csoportoknak a legtöbb egyenlőtlenség esetében jelentős magyarázó erejük lesz.

Az empirikus kutatás eredményei a feltevést igazolták. A munkajellegcsoportok igen sok egyenlőtlenséggel meglehetősen szoros kapcsolatban voltak. Az is igazolódott, hogy többé-kevésbé rendezett hierarchiát alkotnak. Sok átfedés ellenére a trendek egyértelműek voltak. Így a csoportok alkalmasak voltak egy, az egyenlőtlenségeket összefoglalóan bemutató társadalmi rétegződési modell kialakítására.⁴

Ugyanakkor a hatalom működésmódja minden differenciálódást letompított: vagy szándékkal egyenlősített, vagy indirekt módon készített meglévő differenciák elleplezésére, a mindig meglévő spontán mozgások direkt vagy indirekt lefojtására.

Ebben a megközelítésben a fokozatosan kialakuló piac egy olyan történet része, amelyet egy merev séma nem tesz láthatóvá. A piaci érdekek, formák, mozgások kétségkívül előretörőben voltak, de nem ezek jelezték egyedül, hogy a társadalom megelégette a lefojtottságot, a

korábbinál sokkal nagyobb igénye van saját mozgástérre. A spontán szabadságtörekvések egyre jobban beleivódtak szinte minden jelenségbe. Jelen voltak a hatalmi viszonyokban, a munkafolyamatokban, a formális jövedelmek mellett informális jövedelmekben és így tovább. A "géemkázó" szakmunkás, a pápai kereskedelmi eladó, az arisztokrata közgazda, a zsidó orvos vagy az Erdélyből áttelepülő asztalos "munkajellegcsoportja" a régi maradhatott, de ők maguk az önkifejezés lehetőségeit, régi vagy új identitásokat kezdtek nyíltan is keresni. Ezzel nyitogatták a szabadság, a spontán, s egyben autonóm cselekvés ajtait. A redisztribúció-piac kettőssége a kényszer és autonómia (vagy kényszer és szabadság) ellentétes egységből valamit megragad a gazdaság területén. Ám épp a kettő mindenütt jelenlévő feszültségteli egységét, amely egyben folyamatosan változtatta a társadalom jellegét is, nem tudja kifejezni.

Ezt a bonyolultságot és dinamikát nehéz ábrázolni. Erre a munkajellegcsoportok is alkalmatlanok. A diktatórikus hatalmi működés és az ez ellen feszülő szabadságkeresés játékát, amely fokozatosan megváltoztatta, szakaszokra tagolta a rendszert magát is, nem tudom egyetlen egyszerű sémában ábrázolni. A munkajellegcsoportok is csak egy – szerintem alapvető és a struktúrát megérteni segítő – rétegződés leírására jók. A rétegződés és struktúra közti viszonyt (amelyet korábban nem tudtam kezelni, és homályban hagytam) mégis igyekszem valamennyire szemléltetni az 1. ábrában. Itt a hatalmat (értsd, a diktatórikus hatalmat) a társadalmi munkamegosztáson kívülre és föléje helyeztem, jelezve, hogy mintegy satuként szorítja a társadalmat. Ezzel igyekszem érzékeltetni a hatalom társadalommeghatározó, társadalomtól elkülönülő és társadalmat lefojtó jellegét.

Az egyenlőtlenségek alakulása az államszocializmusban – példák

A hatvanas évek idézett kutatásai bemutatták, hogy mit jelentett a munka jellege szerinti rétegződés 1962-ben. A későbbi kutatások számos társadalmi változást leírtak. Kevés olyan elemzés volt azonban, amely az egyenlőtlenségek alakulását a hatvanas évekkel összehasonlítható módon vizsgálta volna. Az 1-5. táblázatok adatai azonos rétegződési kategóriákkal világítják meg a változást. Amennyire tudom, ezek az összehasonlító adatok itt most először jelennek meg.⁵ Felvillantják a modernizációs-civilizációs kísérlet kétségtelen sikerét bizonyos területeken. Bebizonyosodott, amit az 1982-es vizsgálatnál előfeltevésként megfogalmaztunk (Várnai 1982), hogy a teljes struktúra feljebb csúszott, és a társadalmi távolságok a legtöbb területen csökkentek.

Az 1. táblázat az iskolázottság gyors növekedését mutatja, a 2. táblázat pedig a társadalmi munkamegosztás gyors, habár felemás modernizálódását (Andorka 1997). Az ellátottsági mutatók, fogyasztási szintek jelentősen javultak. A lakáshelyzet ugrásszerű javulását és az egyenlőtlenségek 1962 utáni további csökkenését a 3. és 4. táblázat vázolja. Az 5. és 6. táblázat néhány kulturális szokás vagy gyakorlat hasonló jellegű változását mutatja be. A jövedelmek változása ugyanezt a tendenciát mutatja. Ebben az esetben sejthető, hogy a jövedelmi olló ilyen összeszorítása feszültségeket generálhatott, hiszen ellentétes volt mind az erősebb csoportok érdekeivel, mind a globális szinten erősödő (neoliberális) ideológiákkal, mind a nemzetközi gyakorlattal (7. táblázat). A munkajellegcsoportok mind 1960, mind 1980 körül a jövedelemszórásból keveset (húsz százalék körüli, majd ennél is kisebb arányt) magyaráztak. A lakásmínőség esetében a magyarázó erő nagyobb, bár szintén csökkenő volt, a kulturális szintnél azonban mindig jelentős és növekvő (49 és 56 százalék).

A strukturális változások elemeként értelmezhető a nők és a romák (itt adatokkal nem illusztrált) helyzetének javulása iskolázási, foglalkoztatási, jövedelmi szempontból. Igaz,

mindkét csoport esetében a munka révén történő "emancipálás" kétélű jelenség volt. A nők esetében azért, mert miközben a nők jogai kétségkívül erősödtek, miközben nőtt a kereső nők iskolázottsága és jelenléte a felsőbb régiókban, vezetők és értelmiségiek között is, a legrosszabb pozíciókban, elsősorban a segédmunkások között, a nők többséggé váltak. A cigányok esetében hasonló típusúak voltak a változások, de kevesebb pozitív elemmel. Igaz, a romák túlnyomó többsége – a férfiak több mint nyolcvan, a nők mintegy hatvan százaléka – bekapcsolódott a rendszeres jövedelemszerző munkába. Sokan új, bár rossz minőségű lakáshoz jutottak. A gyerekek többsége óvodába került. Mindezzel elindultak felfelé egy modernizációs-civilizációs lejtőn. Képzettségük azonban nem követte a foglalkoztatás bővülését, s ezért csak a foglalkozási hierarchia legalsó lépcsőjéig jutottak el, többségük segéd- vagy betanított munkás lett.

Igaz, a hatalmi szakadékot nem tudtuk mérni, de a diktatúra puhulásával ennek az ároknak a mélysége is feltehetően csökkent. Ugyanakkor a rendszer bizonyos szempontokból alul nyitott maradt. Az állampolgár fogalma és valósága hiányzott, a politika csak a munkavállalót tekintette a társadalom elfogadható tagjának. Akik bármilyen okból nem váltak munkavállalóvá (mert túl távol voltak mindentől, vagy egyedül neveltek gyereket), nem is számíthattak semmilyen közsegítségre.

Összefoglalva az eddigieket, a strukturális viszonyokat egyszerre alakította a diktatórikus hatalmi viszony, a közjólétet növelni, az egyenlőtlenségeket csökkenteni akaró domináns ideológia, ezzel összefüggésben a magántulajdon hiánya és a létfenntartó foglalkozásokat kijelölő viszonyok rendszere. Nem hiszem, hogy ez osztálystruktúra volt, bár a "politikai uralkodó osztály" létezett. Azt hiszem, leginkább rétegezett struktúraként fogható fel, a munkajellegcsoportok alapján meghatározott rétegekkel, amelyek empirikusan leírhatók voltak. A kapott társadalmi tagolódás érthető volt, és egybehangzott az emberek mindennapi tapasztalataival. Másrészt, a csoportok nem mesterségesen képződtek, s illeszkedtek az emberek társadalmilag konstruált, de csak részben rájuk kényszerített identitásképehez. Noha a rendszer számtalan öröklött és új differenciálódással működött, egészében a struktúra lefojtott maradt: a spontán mozgások, spontán érdekérvényesítések, saját identitásvállalások fokozatosan és némi sikerrel tágítani igyekeztek a falakat. Ám a spontaneitás és autonómia korlátai még a puha diktatúra éveiben is erősek maradtak.

Szegénység az államszocializmusban

Az ország a hatvanas években még szegény volt. Ez a források viszonylag egyenletes eloszlása mellett a hatvanas évek végén is még azt jelentette, hogy a szűkösség általános volt, harminc-negyven százalék volt nagyon szegény, és gazdagnak csak a politikai elit és annak közvetlen kedvezményezettjei voltak tekinthetők.

A hatvanas évek végétől bekövetkező jelentős gazdasági növekedés nagyon gyorsan lecsurgott a foglalkoztatásszélesedés, az univerzális ellátások bővülése, az elemi szükségletek fedezését az alacsony jövedelmek ellenére lehetővé tévő (mesterséges) árrendszer stb. révén. Minden ilyen eszköznek voltak negatívumai is. A "teljes foglalkoztatás" például arra épült, hogy elvileg és jogilag a létfenntartás csak munkával lehetséges. E megkötések mellett viszont a foglalkoztatás kereteit olyan tágra szabta a politika, hogy lehetett munkát találni. Ama képzetlen emberek többsége is helyet talált, akiket egy kizárólag termelékenységre és profitra orientált társadalom "foglalkoztathatatlannak" (unemployable) szokott ítélni. A nyolcvanas évek közepére az abszolút szegénység visszahúzódott, a relatív szegénység (az

átlag fele alatt élők aránya) körülbelül öt százalékra zsugorodott. Ahogyan az általános szűkösség csökkent, úgy vált egyre világosabbá, hogy a differenciálás "spontán" mozgóerőit a hatalmi akarat nem tudhatta megszüntetni. Kitűnt, hogy a kulturális és szociális tőkék generációk közötti átörökítése fennmaradt, s az egy generációval korábbi jó helyzet, alkalmasint egy generáció elsüllyesztése után, felszínre tör (MTA Szociológiai Kutató Intézet 1984). Akkor vált az is világossá, hogy a szegénység nem szűnt meg, s hogy a szegénységből kitörés esélyei történelmileg-társadalmilag meghatározottan nagyon eltérőek. A hetvenes és nyolcvanas években végzett kutatások sok oldalról felhívják a figyelmet a társadalmi mobilitási csatornák záródására, az egyenlőtlenségek, szegénység és kirekesztés kockázataira. Ezzel együtt, amíg többé-kevésbé épen fennmaradtak a teljes foglalkoztatás, a munkajogok, az ártámogatási rendszer, az univerzális szolgáltatások és a közel univerzális ellátások, illetve korlátozott maradt a magántulajdon lehetősége, addig az egyenlőtlenségek csak lassan nőttek, jobbra a hetvenes évek közepétől.

Kutatásokra utalok, holott manapság közhellyé vált, hogy az előző rendszer ideológiai okokból tabusította a szegénységet, s ezért nem történtek kutatások sem. Az állítás első fele igaz, a második azonban nem egészen az. Az első elmélyült szegénykutatást, amely a KSH jövedelemeloszlási vizsgálatához kapcsolódott, Kemény István végezte az 1968. évi helyzetről. A tanulmányt megjelenése előtt betiltották, de jól ismertté, mára klasszikussá vált (Kemény 1992). Kevésbé tart számon a szakma sok kisebb, a szegénységet fókuszba állító kutatást és szociográfiát, de nem váltak közismertté az 1982. évi "Rétegződés-modell vizsgálatnak" a szegénységre vonatkozó információi sem. A már említett "rétegződés-modell vizsgálat" anyaga kilenc kötetben jelent meg. Ezek közül kettő csak a szegénységgel foglalkozott. Bokor Ágnes Depriváció és szegénység című munkája, amely Peter Townsend vizsgálati módszereit igyekezett átültetni, a sorozat VI. köteteként, később könyvként is megjelent (Bokor 1987). Az Utasi Ágnes által szerkesztett VIII. kötet csak társadalom peremén élő csoportokkal foglalkozott (1987). A kutatók realizálták, hogy számos csoport kimaradhatott a nagy mintából vagy kis számuk, vagy a mintavétel sajátosságai miatt. Feltételezésük szerint közülük sokan szegények, kirekesztettek lehettek. Külön kiegészítő mintákat állítottak össze e csoportok vizsgálatára. Az egyik minta a gyakran munkahelyet változtató segéd munkásokra vonatkozott (1026 fős minta). Egy másik a munkásszállók azon lakóit vizsgálta, akik nem ingáztak rendszeresen, azaz feltehetően kényszerből éltek a szállón (680 fős minta). Száz mélyinterjú készült a hajléktalanokkal, csövesekkel, csavargókkal. Viszonylag nagy minta segítségével tárták fel a legszegényebb cigánytelepek lakóinak életkörülményeit (1946 család, kb. tízezer fős minta). Ez a hatalmas információ tömeg jórészt kiaknázatlan, illetve kevésbé ismert maradt.

Ami a sokféle információból kibontakozik, abból úgy tűnik, hogy voltak régi meg új szegények, de a maiaktól részben eltérőek. Számuk és összetételük periódusonként változott politikai hatásokra, a gazdaság helyzetétől, a nyugdíjrendszer beérésétől vagy a munkaerőpiac méreteitől függően. A hatvanas években a "régi szegények" a háború előtről itt maradt csoportok vagy azok utódai voltak, a mezőgazdasági cselédek sorsát folytató állami gazdasági munkások, napszámosok, a városi alkalmi és segéd munkások; a kis települések lakói, akikhez akkor még alig ért el valami a civilizációs vívmányokból; a sokgyerekesek, főleg az egykeresős családokban; a gyermeküket egyedül nevelők; és a cigányság többsége, akik épp elhagyni készültek a régi szegény életformát, de még nem kapaszkodtak meg az új helyzetben. A hatvanas évek elején a még csak a lakosság egy részét lefedő és alacsony összegű nyugdíjak miatt az idősek nagy része is szegény volt – részben új szegény, ha nyugdíját vagy vagyonát elvették, részben tradicionális szegény, hiszen a szegény családok öregei mindig bizonytalan helyzetben voltak. Mellettük éltek további, részben új, részben

régi peremcsoportok, csövesek, munkásszállításokra szoruló hajléktalanok, fogyatékosok. Mindezen csoportok együtt a hatvanas években még nagy tömeget jelentettek. Közülük az "új szegények" lényegileg a politikailag deklasszáltak, arisztokraták vagy a volt felső réteghez tartozók, akik (ha nem hagyták el idejében az országot) vagyonukat és munkájukat elvesztették, akik közül sokakat az ötvenes évek elején kitelepítettek, és akik az ötvenes évek végétől tértek vissza a városokba, de többnyire csak alantas fizikai munkát vállalhattak.

A nyolcvanas évekre (a hatvanas évekhez képest) a szegények száma radikálisan csökkent. A gazdasági növekedés a több munka és kereset révén is, a szociálpolitikai "öntözőrendszer" révén is gyorsan "lecsurgott". A nagyon kiszélesedett foglalkoztatás, a nyugdíjrendszer fokozatos beérése, a relatíve magas és majdnem univerzális családi ellátások legalább szűkös megélhetést és a mindennapi élet viszonylagos stabilitását biztosították. Munkához majdnem mindenki hozzá jutott. 1982. évi számításaim szerint egy és két százalék között lehetett a férfiak körében a tényleges (nem nyilvántartott) munkanélküliség. A legmélyebb szegénységben azok éltek, akik semmilyen munkához nem jutottak, és semmilyen módon nem kötődtek a munkaerőpiachoz. A nyugdíjra nem jogosult idős legfőljebb az időskorúak segélyéhez juthatott. Egy többgyerekes asszony, ha férje "eltűnt", és ő maga képzetlensége vagy a gyerekek miatt nem tudott munkát vállalni, semmilyen jövedelemre nem formálhatott jogot. Azaz a rendszer alulról továbbra is nyitott volt. Megmaradt szegénynek vagy szűkölködőnek a "tradicionálisan szegények" egy kisebb része, a mozdulni nem tudó, falusi vagy városi zárványokban élő mezőgazdasági vagy segédmunkások, a gyorsan csökkenő telepi cigányság egy része (lásd Szalai Júlia, e szám). Az idősek helyzete relatíve javult, a sokgyermekeseké relatíve romlott. A szegénység szűkülő újratermelésében továbbra is jelentősek voltak a strukturális okok, bár a hivatalos szemlélet mindig igyekezett az okok egyéniesítésére, s ezzel a szegények önhibásként feltüntetésére (lásd például Gönczöl 1991).

A magyar újkapitalizmus struktúrájának váza

A rendszerváltást a leginkább lényegre törő közhellyel úgy szoktuk jellemezni, hogy a parancsgazdaság (tervgazdaság) piactudósággá alakult, a diktatúra meg többpárti parlamenti demokráciává és jogállamisággá. Mindez igaz. Strukturális szempontból azonban úgy gondolom, hogy nem a piac mint legfontosabb társadalomszervező intézmény a kulcskérdés, hanem a piactudóságot lehetővé tévő jogok és viszonyok, különösen a magántulajdonhoz és szabad szerződéshez való jog, illetve az ezen az alapon kialakuló tulajdoni és munkaerő-piaci viszonyok.

Főntebb úgy érveltem, hogy a diktatórikus államszocializmusban a teljhatalom úgy vágta szét a társadalmat a hatalommal rendelkezőkre és nem rendelkezőkre, hogy szinte nem volt köztük más kapcsolat, mint a (nem mindig látható) elnyomás. Ez a hatalmi rendszer jelölte ki, vagy legalábbis szerette volna kijelölni a további strukturális viszonyok működési módját, terepét, kapcsolódási pontjaikat.

Strukturáló szempontból a hatalmi viszony domináns helyét a tőkeviszony vette át a piaci társadalomban. Ez is kettévágja a társadalmat (ezt mutatja be a 2. ábra) tulajdonosokra és a többiekre. A két tőrfél között azonban sokféle kapcsolat van. A munkavállaló függ a munkáltatótól, legyen az a magántőke vagy az állam. A gazdasági tőke (és gazdasági viszony) uralhatja a politikai hatalmat (Szalai 2001). Az ábra nem tudja például megmutatni, hogy mennyire sűrű a kapcsolatrendszer a nagytőke és az alkalmazotti státusban lévő felső vezetők között. A strukturális viszonyok változása olyasmint jelent, hogy a magántulajdon

meghatározóvá, a politikai hatalom szerepe kevésbé kitüntetetté vált, mint korábban. A politikacsínálás belépett a társadalmi munkamegosztást belülről strukturáló viszonyok közé.

Mindemellett mindkét hierarchián – a tőketulajdonosokon és a többiekben belül – óriásiak maradtak a fent és lent közötti távolságok. Az egyenlőtlenségek, különösen a tőketulajdonosok esetében, elszabadultak. Az ábrában a tőketulajdonosokat a tőke nagysága és az alkalmazottak száma szerint rétegeztem.⁶ Ez leegyszerűsítés, a két kritérium szétválasztható lenne (2. ábra).

A tőkével nem rendelkezők a munkaerőpiacon jelennek meg, mint kínálat. Helyzetük attól függ, hogy találnak-e itt helyet vagy sem, vagy ha helyet nem is, legalább munkaerő-piaci jogcímet valamilyen ellátásra. A 2. ábra második része négy fő csoportot különít el: azokat, akiknek van stabil alkalmazásuk az elsődleges munkaerőpiacon; akik nem állnak alkalmazásban, csak valamilyen munkavégzésre szerződnek mint afféle tőke nélküli vállalkozók; akiknek csak rendszertelenül vagy csak a fekete- (nem legális) piacon van helyük; továbbá azokat, akiknek nincs munkaerő-piaci helyük. Ez utóbbiak egy része korábbi munkaviszonya jogán kaphat megélhetéséhez ellátást (nyugdíjat, táppénzt, munkanélküli járadékot), mások csak a lét jogán kaphatnak bármit is, ha vannak ilyen segélyek. Az alkalmi munkavállalók, az "atipikus" munkát végzők, a szerződéses külsősök egy része, a feketepiacon dolgozók és a végképp kiszoruló megélhetése bizonytalan: egy elfogadható megélhetési szinthez való jogaik és munkajogaik általában gyengék.

A 2. ábra második és negyedik oszlopa a munka jellege szerint besorolt példákat ad arra, hogy milyen fajta munkák végezhetőek a tőketulajdon különböző szintjein, illetve a munkaerőpiac különböző helyzeteiben. Nagyon habozva, de osztálycímkéket is ragasztottam e csoportokhoz. A kérdőjelek arra utalnak, hogy nagyon bizonytalan vagyok abban, mennyire írható le a magyar újkapitalizmus osztályterminusokban. Jelenleg csak a felső és alsó csoportok láthatók valamennyire is világosan: elméletileg többé-kevésbé körülírhatók, empirikusan nagyjából megtalálhatók. A felső és alsó osztály közti sokaság vegyes képet nyújt. Sokféle kritérium szerint rétegezhetőek, például képzettség vagy jövedelem vagy – mint a továbbiakban bemutatjuk – munkajellegcsoportok szerint is. Osztályhatárok azonban nemigen látszanak, nem is igen szokták őket keresni. A politikai szövegek és a tudományos kutatások az utolsó évtizedben szinte kizárólag a középosztályra vagy középosztályokra összpontosítottak. A munkásság, hogy munkásosztályt már ne is említsünk, szinte eltűntek a szótárból. Tovább kellene vizsgálni, mi a szerepe ebben a hiányban a még alig megértett változásoknak, illetve többé-kevésbé tudatosult politikai és gazdasági érdekeknek. Itt e kérdést nyitva hagyom.

A 3. ábra mindazokat átfogja, akik a tőkepiacon vagy a munkaerőpiacon aktívak. Az osztályozás a munkajellegcsoportok szerint történt, amely csoportosítást még mindig egy sor mögöttes viszony kapcsolódásának tekintek. Az ábra ezek közül a hatalom/tekintély, illetve a piacon értékesíthető tudás szintjei szerinti rendezések metszéspontjában lévő csoportokat nevesíti. A címkék hasonlóak, de nem teljesen azonosak az államszocializmusban használt címkékkel. A korábbi vezetők menedzserként feltüntetése a menedzserizmus terjedésére utal, ennek minden előnyével-hátrányával. A tradicionális értelmiség hivatásszerűségének gyengülését próbálja érzékeltetni a szakember-szakértő címke használata. Az átalakítás azonban befejezetlen. A szolgáltató szakmákban dolgozók számban lassan felülmúlják a munkásokat, tagolódásuk megértése és elnevezése hiányzik. A házimunkát még ez a modell is a munkamegosztáson kívülre szorítja. Az önálló elhelyezése bizonytalan. Lebegnek a munkamegosztásból lefelé kényszerből kiszoruló – "kívül" vagy "belül" vannak a

munkamegosztáson? Úgy tűnik továbbá, hogy az iskolai végzettség szerepe a korábnál is kitüntetettebb – lehet, hogy másként kellene megjeleníteni (nem csak mint a végzett munka egy dimenzióját). Vagyis a kategóriák új körülményekhez igazítása még további kutatásokat igényelne.

Bármennyire tökéletlenek is az újkapitalizmus struktúráját bemutató javasolt modellek, empirikus igazolásuk megkísérelhető. A továbbiakban bemutatandó adatok szerint a fentiek szerint kialakított "munkajellegcsoportoknak" van társadalmi relevanciájuk mind strukturális meghatározó tényezőként, mind a rétegződést leíró kategóriákként. Célszerű lenne azonban, mint erre utaltam, sok mindent változtatni, s akár a "munkajellegcsoportok" elnevezést is elvetni, hogy az új kategória érzékeltesse a munkajelleg mellett a tőkeviszony és a munkaerőpiaci helyzet együttes strukturáló-rétegző fontosságát. A modell jövője még átalakítások mellett is teljesen bizonytalan. Nem tudjuk, hogy mi fog történni az egyenlőtlenségekkel, ha a struktúra remélhetően feljebb csúszik. Az elszabaduló egyenlőtlenségek élezhetik a társadalmi megosztottságot, fent önkéntes, lent kikényszerített elkülönülést, kirekesztődést hozhatnak létre. Mások épp úgy gondolják, hogy – épp ellenkezőleg – a posztmodernitás a "nagy narratívák" eljelentéktelenedését hozza magával, s ezzel a társadalmi meghatározottságok gyengülését, az individuális választások sokasodását, az "élet esztetizálásának" programját (Featherstone 1995). Ma csak annyit tudunk, hogy a társadalmi tér középső részein nőhet az indeterminizmus, miközben számos jelenbeli és jövőbeni magatartás és tendencia, a fizikai és társadalmi életesélyek lent is, fent is túlságosan is kiszámíthatóak.

A piacgazdaság egyenlőtlenségei

A strukturális viszonyok nem határozzák meg egyértelműen a társadalmi egyenlőtlenségek mértékét. Az analógia nem teljes az államszocializmussal kapcsolatban mondottakkal. Arról azt állítottam, hogy a hatalmi viszony diktatórikus jellegéből nagyjából minden kiszámítható a szabadság sorsáról, de semmi nem következik az egyenlőtlenségek alakulására nézve. A tőkeviszony dominanciája mellett mindkét szempontból nagy a meghatározatlanság. A piacgazdaságból nem következik sem a polgári, sem a politikai szabadságjogok csorbítatlansága – kivéve a magántulajdonhoz való jogot. A tőkés piacgazdaság köztudottan összefért már fasiszta vagy katonai diktatúrákkal. Igaz, az utolsó évtizedek fejleményei azt támasztják alá, hogy a globalizálódó piacgazdaság kikényszeríti a (legalább formailag) demokratikusabb hatalmi viszonyokat. Az egyenlőtlenségek léte a tőkeviszonyból következik, mértékük azonban nem előre meghatározott. A 19. és 20. századi, de főként a második világháború utáni Nyugat-Európa története végül is arról szól, hogy hogyan lehet az egyenlőtlenségeket kordában tartani a szabadságok túlzott csorbítása nélkül, alkalmasint bizonyos szabadságok bővítésével.

A piacon generálódó egyenlőtlenségek csökkentésére két állami eszköz létezett. Az első a munkajog, amely (természetesen hosszú 19. századi előzmények után) a 20. század egyik nagy találmánya. Az első és kivált a második világháború után erősödő jogokkal megszűnt a munkások teljes kiszolgáltatottsága, az egyéni munkaszerződéseket lassan "körülveszik és áthatják törvény által garantált kollektív szabályok" (Castel 1996: 93.). Tulajdonképpen ezzel vált társadalmilag tiszteletreméltó foglalkozássá a fizikai munka.

Az egyenlőtlenségek kordában tartásának másik (nem pontosan elkülöníthető) eszközrendszere a szociális jogok szélesedése, amely folyamatot szokásosan a jóléti állam erősödésével írják le. A második világháború utáni világhelyzet alkalmas volt arra, hogy

ideológiailag és pszichológiailag egyaránt elfogadhatóvá tegyen bizonyos önkorlátozásokat, az individualizmus lefojtását. Az akkori, a közös szenvedések formálta korszellem magyarázhatja szolidarisztikus intézmények erősödését. A szocialista világrendszer léte fenyegetés volt, és Nyugat-Európa számára kihívás annak bizonyítására, hogy a piacgazdaság még ebből a szempontból is felül tudja múlni a szocializmust, hogy a kapitalizmus a szocialista célokat is jobban meg tudja valósítani. A bizonyítás mind a munkajogok, mind a jóléti rendszerek esetében jó néhány országban sikerült (Therborn 1995).

Azóta ez a helyzet változott. A hetvenes évektől a piaci erők elkezdtek átalakítani a háború utáni jóléti és egyenlőtlenségkorlátozó konszenzust. Thatcher és Reagan óta a gyakorlatban érvényesül a küzdelem a piac egyeduralmáért, a közösségi és szolidarisztikus intézmények ellen, a korlátlan egyéni érdekérvényesítésért, a piaci fundamentalizmusért. Az egyenlőtlenségek gyors ütemben nőttek az országok többségében. Ezek a történések és a globalizációval való összefüggésük jól ismertek.

A rendszerváltás utáni egyenlőtlenség és szegénység

A rendszerváltás során két mozgás időben egybeesett. Az egyik mozgás, a neoliberais (piaci fundamentalista) lendület, 1990 táján nagyjából a csúcspontján volt. A piac felszabadításának programjában szerepel mind a közösségi jóléti rendszerek leépítése a választás szabadsága nevében, mind a munkajogok gyengítése a munkaerőpiac felszabadítása érdekében. A másik mozgás a rendszerváltó országokban érvényesült. Ezekben az országokban a lefojtott struktúrában elnyomott érdekek követeltek érvényesülést. Az igény teljesülését az új, demokratikus politika számos szférában biztosította. A leginkább elnyomott érdekek között az egyik legfontosabb a tulajdonosi, gazdagodási érdek volt, amely most hirtelen érvényesíthetővé vált. Ennek az érdekérvényesítésnek a neoliberális ideológia szinte erkölcsi alapot adott. Azt hiszem, a két folyamat egyidejűsége, ha tetszik, a két hullám amplitúdójának egymásra halmozódása magyarázza, hogy az egyenlőtlenségek növekedése rohamossá válhatott, és semmilyen jogi, politikai vagy erkölcsi gátba nem ütközött. A következmény a csökkenő társadalmi össztermék korábinál sokkal egyenlőtlenebb eloszlása volt. Az ismert következmények a tömeges munkanélküliség, a többség szegényedése, a szegénység mélyülése, a jóléti rendszerek zsugorodása és elveik átalakítása, a létbiztonságok megrendülése.

Ami az egyáltalán mérhető jövedelmi egyenlőtlenségeket illeti, a két szélső tized közti szorzó 1987-ben kevesebb mint ötszörös volt, 2000-ben pedig közel tízszeres. A vagyoni különbségek ennél nyilván nagyobbak, de adatok nem állnak rendelkezésre. A 9. táblázat azt mutatja be, hogy 1989 és 2000 között hogyan nőtt mintegy háromszorosra mind a relatív, mind az abszolút szegénység.⁷ A 9. táblázat a kicsit megújított munkajellegcsoportok érvényességét teszteli. A "tőkés osztály" mintánkban csonka: zömmel olyan vállalkozók kerültek a válaszolók közé, akiknek kevés, alkalmasint nagyon kevés a tőkéjük, s a 2. ábra szerinti közép- vagy alsó-közép osztályba tartoznak. A táblázat azt mutatja, hogy a munkajellegcsoportoknak továbbra is igen jelentékeny differenciáló szerepük van. A rétegek hierarchiája szinte egyértelmű, bár a nagytőkés csoport hiányzik. A hierarchizáltság megmutatkozik az objektíve mért jövedelmeknél, a szubjektív jövedelmi önelhelyezésnél, a lakáskörülményeknél, és a munkanélküliséggel kapcsolatos tapasztalatoknál. A fizikai és nem fizikai munkát végző keresők között jelentős, a korábinál valószínűleg nagyobb a szakadás. A fizikai munkások körében a szakképzettség kétségtelen előnyt jelent: a jólét minden összetevőjénél a betanított és segédmunkások helyzete a legrosszabb. A táblázat második

része a munkaerőpiacon elfoglalt hely döntő szerepét mutatja: a kiszorítottak minden skála legalján vannak.

A szegénység és kirekesztettség fenyegetése az osztályhierarchia alján a legérzékenyebb. A legsebezhetőbbek továbbra is azok, akiknek kevés az anyagi és szimbolikus erőforrásuk, illetve akik elvesztették a munkaerőpiacra való kapcsolatukat, vagy sosem volt ilyen kapcsolatuk. A munkaerőpiac törvényei megváltoztak. A munkához való jog, mint ami úgymond nem egyeztethető össze a piaci szabadságokkal, megszűnt. A munkavégzés hiánya törvényesen nem büntethető, következménye nem jogi szankció, "csak" a megélhetés minimumától, a segélyből való kizárás. A munkahiány következtében egy új csoport jelent meg most először Magyarországon a szegények között: olyan fiatal családok, amelyekben a szülők valamilyen szociális ellátáson kezdték felnőtt életüket, és gyermekeik nem ismernek más életet, mint amit a szegénység és reménytelenség alakítanak.¹⁸ Legfőképpen az egyik szülő végez valamilyen munkát, ha akad, azt is a második vagy szürkés gazdaságban alacsony bérért, munkajogok védelme nélkül. A munkahelyekért folyó versenyben a romák a legnagyobb veszteségek. Elvesztették azt a megkapaszkodási pontot, amelyet olyan nehezen szereztek meg az előző rendszerben.

A szegényedés egy további oka a bérek és árak közötti egyensúly megbomlása. Az ártámogatások gyors visszavonása és a széleskörű piacosítás a sebezhetőség és kirekesztés új formáit hozta létre. A nem piaci (amúgy gazdaságilag torzító) árrendszer törekeny egyensúlyt biztosított az alacsony bérek és az alapszükségletek támogatott árai között. A reformok után a bérek szintje alacsony maradt, az alapszükséglet ártámogatása megszűnt, s kevésbé alapvető javak lettek olcsóbbak. Ezzel az egyensúly megbomlott. A családok közel tizedének van valamilyen lakhatással kapcsolatos adóssága. Az egyik legsúlyosabb következmény a folyóvíztől való megfosztás nem-fizetés esetén. A lakásköltségek emelkedése a lakásbiztonságot fenyegetheti. A családból kiesők – például elvált férjek – számára gyakran csak a hajléktalan lét marad az albérlési költségek (vagy más lakásmegoldás) magas ára miatt. A közlekedési költségek drágulása az iskolázás és munkavállalás akadályai. A közszolgáltatások piacosítása és a közfeladatok visszavonása egyre inkább igazolja azt a régóta megfogalmazott félelmet, hogy a hálózatok megkettőződnek egy fizető és egy rosszabb minőségű ingyenes rendszerre.

Vizsgálatunk csak e problémák egy részét tudta megvilágítani. Itt csak annyit tudunk megmutatni, hogy mennyire súlyos a hiányok halmozódása a szegények körében, a munkaerőpiacra szorosabb vagy lazább kapcsolatot tartók körében, s hogy milyen különösen nehéz a cigányok helyzete.

Következtetés

A következtetés elég egyértelmű. A strukturális változások következtében ugrásszerűen nőttek az anyagi – jövedelmi, vagyoni, életfeltételekbeni – egyenlőtlenségek. Általában nőttek a kockázatok, csökkentek az egzisztenciális biztonságok. A szegényedés és kirekesztés folyamatai tettenérhetőek. Mindez előbb vagy utóbb mélyen befolyásolhatja a szegények és gyermekeik fizikai és társadalmi életesélyeit.

A társadalmi egyenlőtlenségeknek az a természetük, hogy ha nem történik határozott erőfeszítés az ellenkező irányba, spontánul növekszenek. A piaci társadalomra ez különösen igaz. Az államszocialista kísérlet bizonyította, hogy a piac kiiktatása nem megoldás. Egy

társadalom struktúrája nem formálható akaratlagosan, a hatalom túlsúlya a társadalmat, a gazdaság piactalanítása a gazdaságot sorvasztja el. Ám a kísérlet azt is igazolja, hogy olyan egyenlőtlenségcsökkentő, kirekesztésellenes törekvések, amelyek nem ütköznek a többség érdekeivel, és nem járnak a szabadság súlyos korlátozásával, legitimálhatók. Hogy ezek a korábbi törekvések mennyire lesznek a továbbiakban tartósak, ez azon múlik, hogy mennyire válnak a közösség ügyévé. A diktatúra sajátja az volt, hogy semmi nem válhatott igazi közüggé, hiszen a "köznek" nem volt szerepe saját ügyeinek formálásában. A demokráciában talán megnyílnak új lehetőségek.

Irodalom

Andorka Rudolf (1997): Bevezetés a szociológiába. Budapest: Osiris

Bokor Ágnes (1987): Szegénység a mai Magyarországon. Budapest: Magvető Kiadó

Castel, Robert (1998): A szociális kérdés alakváltozásai. Budapest: Max Weber Alapítvány-Wesley Zsuzsanna Alapítvány-Kávé Kiadó

Emigh, R. J.-Szelenyi Iván (eds.) (2001): Poverty, Ethnicity and Gender in Eastren Europe During the Market Transition. Praeger Pub. Trade

Featherstone, Mike (1995): Undoing Culture. Globalization, Postmodernism and Identities. London: Sage

Ferge Zsuzsa (1969): Társadalmunk rétegződése. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Ferge Zsuzsa-Darvas Ágnes-Tausz Katalin (2002): Társadalmi védelem, kirekesztés és szegénység Magyarországon. Budapest: Nemzetközi Munkaügyi Hivatal, Közép-Kelet Európai Iroda

Ferge Zsuzsa-Simonyi Ágnes-Dögei Ilona (2002): PSS Country Report for Hungary, Part of the People's Security Surveys – PSS. Geneva: Socio-Economic Security Programme, International Labour Office. Multigraphied.

Gönczöl Katalin (1991): Bűnös szegények. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Gyáni Gábor-Kövér György (1998): Magyarország társadalomtörténete. Budapest: Osiris

Kemény István (1992): A szegénységről. In Kemény István: Szociológiai írások. Szeged: Replika Kör. 79-84.

Kolosi Tamás (2000): A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete. Budapest: Osiris

Központi Statisztikai Hivatal (1966): Társadalmi rétegződés Magyarországon. (15000 háztartás 1963. évi adatai) Mód Aladárné vezetésével. Budapest. Statisztikai Időszaki Közlemények, 90.

Központi Statisztikai Hivatal (1999): Életmód – időmérleg. A népesség időfelhasználása 1986/87-ben és 1999/2000-ben. Budapest.

Marshall, T. H. (1991) [1950]: Az állampolgáriság fejlődése a 19. század végéig.

In Ferge Zsuzsa-Lévai Katalin (szerk.): A jóléti állam. Budapest: T-Twins

MTA Szociológiai Kutató Intézet (1984): Egy korosztály életútja. Budapest.

Soros György (2002): Újragondolt kapitalizmus. HVG, szeptember 7.

Szalai Erzsébet (2001): Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban. Budapest: Aula

Szelényi Iván (1992): Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon. Budapest: Akadémiai Kiadó

Therborn, G. (1995): European Modernity and Beyond. The Trajectory of European Societies, 1945-2000. London: Sage

Utasi Ágnes (szerk.) (1987): Peremhelyzetek. Rétegződés-modell vizsgálat VIII. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete

Valuch Tibor (2001): Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris

Várnai Györgyi (1982): Strukturális változások: 1963 és 1982. Rétegződés-modell vizsgálat I. Budapest: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete

Wright, E. O. (1997): Class Counts. Comparative Studies in Class Analysis Cambridge: Cambridge University Press

Melléklet: táblázatok és ábrák

1. táblázat

A háztartások és az aktív háztartásfők megoszlása munkajellegcsoport szerint, százalék

Háztartásfők munkajellegcsoportja	Háztartások		Aktív háztartásfők	
	1962	1982	1962	1982
Vezető állásúak, értelmiségiek	6,7	9,0	8,0	13,0
Középszintű szakemberek	5,4	8,1	6,4	11,6
Irodai dolgozók	3,6	1,9	4,3	2,7
Szakmunkások	19,1	26,3	22,9	37,7
Betanított munkások	15,3	11,6	18,4	16,6
Segédmunkások, hivatalsegédek stb.	12,1	5,6	14,5	8,1

Mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak	21,2	7,2	25,4	10,4
Nyugdíjasok	16,6	30,2		
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Megfigyelt háztartások száma	15077	5438	12579	3796

Forrás: 1962: KSH 1967, 1982: Rétegződés-modell vizsgálat alapanyaga, illetve Várnai Györgyi kéziratos alapanyaga.

2. táblázat

Aktív háztartásfők iskolai végzettség szerinti megoszlása, százalék

Háztartásfők iskolai végzettsége	Év	
	1962	1982
Felsőfokú végzettségű	5,0	10,4
Érettségizett	8,1	19,5
8-11 osztályt végzett	21,0	50,8
7 osztályt vagy kevesebbet végzett	64,2	19,0
Nem járt iskolába	1,7	0,3
Összesen	100,0	100,0

Forrás: mint 1. táblázat

3. táblázat

A lakáshelyzet két mutatója (egyszobás lakásban lakók aránya, fürdőszobával ellátottak aránya) az egyes munkajellegcsoportokon belül

Munkajelleg-csoportok	Egyszobás lakásban lakók aránya, százalék		Fürdőszobával ellátottak aránya, százalék	
	1962	1982	1962	1982
Vezető állásúak, értelmiségiek	31	9	64	94
Középszintű szakemberek	44	14	47	86
Irodai dolgozók	55	15	46	80
Szaktanácsadók	59	15	25	75
Betanított munkások	68	25	12	55
Segédmunkások, hivatalsegédek stb.	76	29	9	48
Mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak	67	25	3	44
Nyugdíjasok	75	33	15	49
Összesen	64	22	19	64

Forrás: mint 1. táblázat

4. táblázat

A lakáskultúra átlaga (pont) és átlagtól való eltérése (százalék) munkajellegcsoportok szerint

Munkajellegcsoportok	A lakáskultúra átlagos szintje, 0-95 pontok sávjában		A lakáskultúra átlagtól való eltérése, százalék (Országos átlag = 100)	
	1962	1982	1962	1982
Vezető állásúak, értelmiségiek	64	87	149	114
Középszintű szakemberek	57	84	133	111
Irodai dolgozók	55	82	128	108
Szaktanácsadók	47	80	109	105
Betanított munkások	39	73	91	96
Segédmunkások, hivatalsegédék stb.	37	70	86	92
Mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak	34	67	79	88
Nyugdíjasok	45	71	105	93
Összesen	43	76	100	100

Figyelembe véve: Lakáshasználat jogcíme: 0-14 pont; komfortossága: 0-28 pont; víz-villany: 0-15 pont; laksűrűség: 0-18 pont; háztartási géppel való ellátottság (mosógép, porszívó, hűtőszekrény: 0-20 pont; összesen: 0-95 pont között. A pontozás vitatható – a tendencia nem.
Forrás: mint 1. táblázat

5. táblázat

A háztartások megoszlása a könyvállomány szerint, százalék

Könyvállomány, db	Év	
	1962	1982
0	34,9	16,3
1-10	21,7	5,1
11-50	25,8	26,6
50-200	12,4	30,8
200 fölött	5,2	21,1
Összesen	100,0	100,0

Forrás: mint 1. táblázat

6. táblázat

Kulturális szintek és gyakorlatok átlaga (pont) és átlagtól való eltérése (százalék), munkajellegcsoportok szerint

Munkajellegcsoportok	Átlagos kulturális szint, 0-87 pontos sáv	A kulturális szintek és gyakorlatok átlagtól való eltérése, százalék

	(Országos átlag = 100)			
	1962	1982	1962	1982
Vezető állásúak, értelmiségiek	58	69	207	164
Középszintű szakemberek	46	57	164	136
Irodai dolgozók	44	54	157	129
Szaktanácsadók	33	46	118	110
Betanított munkások	26	39	93	93
Segédmunkások hivatalsegédek stb.	20	34	71	81
Mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak	18	33	64	79
Nyugdíjasok	22	31	79	74
Összesen	28	42	100	100

Figyelembe véve: A háztartás összes felnőtt tagjának átlagos iskolai végzettsége: 0-45 pont; összes könyv: 0-20 pont; folyóirat-előfizetés: 0-12 pont; tévé: 0-10 pont; összesen: 0-87 pont között

Forrás: mint 1. táblázat

7. táblázat

Az egy főre jutó havi jövedelmek (Ft) és átlagtól vett eltérései (százalék) munkajellegcsoportok szerint

Munkajellegcsoportok	Egy főre jutó havi jövedelem, Ft		Az egy főre jutó havi jövedelmek átlagtól vett eltérései, százalék (Országos átlag = 100)	
	1962	1982	1962	1982
Vezető állásúak, értelmiségiek	1265	3857	153	140
Középszintű szakemberek	1050	3358	127	122
Irodai dolgozók	983	3339	119	121
Szaktanácsadók	899	2725	109	99
Betanított munkások	778	2688	94	97
Segédmunkások, hivatalsegédek stb.	678	2555	82	92
Mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak	719	2206	87	80
Nyugdíjasok	689	2439	84	90
Összesen	823	3385	100	100

8. táblázat

A "relatív" és "abszolút" szegénységi arányok változása Magyarországon, 1987-2001, százalék

Szegénységfogalom	Év			
	1987	1992	1997	2001
Relatív szegénység: az ekvivalens átlagjövedelem ötven százaléka alatt	6-7	10,2	17,8	14,4
Abszolút szegénység: a létminimum alatt élők aránya	8	10,1	31,0	n. a.

Forrás: 1987: saját becslés a KSH jövedelemeloszlási adatai alapján; 1992-1997: TÁRKI-
adatok.

9. táblázat

**Az életszínvonal néhány mutatója a háztartásfő munkajellegcsoportja és munkaerő-
piaci státusa szerint, 2001**

A háztartásfő	Ekvivalens havi átlag- jövedelem, Ft	A jövedelmi létrán önmagukat az átlag alatti fokokra helyezők aránya, %	Jó lakás- feltételekkel rendelkezők aránya, %*	Munkanélküliek voltak az utolsó 12 hónapban, %	N (minta- nagyság)
Összesen	37,9	50	72	16	806
Ebből:					
A munka jellege szerinti csoportok					
Menedzser (alkalmazásban)	54,2	27	86	4	34
Értelmiségi (alkalmazásban)	52,5	31	82	10	88
Vállalkozó (főleg önfoglalkoztató, kisvállalkozó)	42,2	30	86	4	48
Más szellemi (alkalmazásban)	43,9	49	74	15	113
Szakmunkás	35,3	52	49	19	293
Betanított és segéd munkás	28,8	71	32	22	182
Munkaerő-piaci státus szerinti csoportok					
Aktív kereső	41,0	44	76	12	626
Transzfer jövedelmen	33,4	56	57	13	75
Munkanélküli	17,3	90	50	82	46

Forrás Ferge-Simonyi-Dögei 2002. 1000 fős véletlen minta, a teljes 60 éven aluli
népességből, ILO-PSS felvétel

* WC, fürdőszoba, melegvíz, központi fűtés

10. táblázat

A háztartások százalékos megoszlása a háztartások foglalkoztatási és etnikai összetétele alapján képzett csoportokban a többszörös depriváció szintjei szerint (9 tétel, összevonva*), csak a népesség szegény harmada

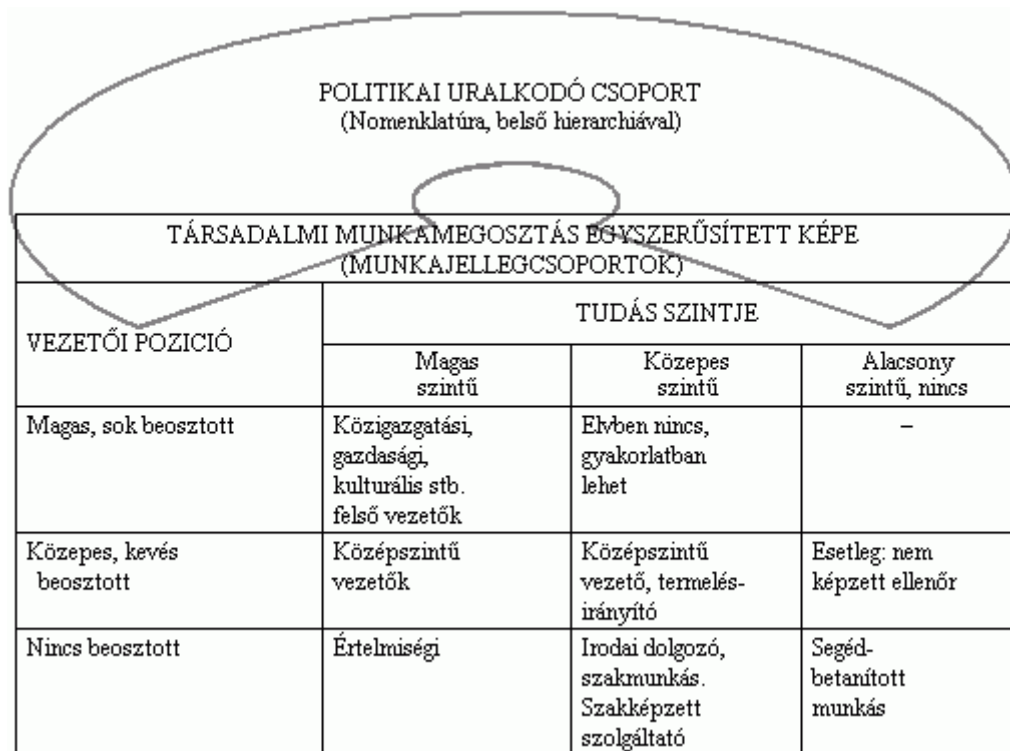
	Problémák száma					N
	Egy sem	Egy probléma	2-4 probléma	5 és több probléma	Összesen	
Összesen	14	19	45	22	100	1035
Ebből:						
A háztartás összes tagjának munkaerő-piaci státusa szerint						
Csak aktív	28	34	36	3	100	237
Aktív és transzfer jövedelmet kapó	19	23	50	8	100	434
Csak transzfer jövedelmet kapó	0	4	45	51	100	364
Van-e a háztartásban roma családtag						
A háztartásban nincs roma családtag	17	23	47	13	100	832
A háztartásban van roma családtag	1	4	36	59	100	213

Forrás: Ferge-Darvas-Tausz 2002 1000 fős véletlen minta a népesség jövedelem szerinti szegényebb harminc százaléka, 60 éven aluli népességből. ILO-POV felvétel.

* A problémák: nincs a háztartásban aktív kereső; a háztartásfő iskolai végzettsége max. 8 osztály; jövedelem a medián alatt; három vagy több probléma a lakással; a család legalább egy tagjának állandó orvosi felügyeletre van szüksége; nincs elég pénz hónap végén élelmiszerre; nincs elég pénz a felírt gyógyszerekre; télen nem telik fűtésre; nem telik a karácsony megünneplésére.

1. ábra

Az államszocialista struktúra vázlata

2. ábra

A tőkeviszony és a munkaerő-piaci hely körül kialakuló srukturális viszonyok

TŐKETULAJDONOSOK		TŐKE NÉLKÜLIEK	
Tőkeerő, foglalkoztatottak száma*	Társadalmi osztály, csoport (struktúrában elfoglalt hely)	Munkaerőpiachoz való viszony, ill. munkaerő-piaci hely	Társadalmi csoport (struktúrában elfoglalt hely)
Sok	Nagytőkés, nagyvállalkozó (felső osztály)	Erős, stabil, legális – rendszeres alkalmazásban	Fent: felső politikai, gazdasági stb. vezetők (felső osztály)
Közepes	Közép-kisvállalkozó (középosztály)		Középen: szakember, közép-vezető (középosztály)
Kevés	Önálló, önfoglalkoztató (középosztály, "kispolgárság")	Tőke nélküli önfoglalkoztató, megbízással, "számlára" dolgozó	A munka-megosztás szinte bármely posztján
		Rendszertelen, szürke-fekete munkaerőpiac	Lent: alkalmi vagy fekete munkás (alsó osztály?)
Nagyon	Kis, bizonytalan	Korábban volt stabil	Korábbi helytől függ

kevés (tömeges megoldásként feltehetően átmeneti kategória)	kényszer- vállalkozók. (alsó osztály?)	hely, van jogcím újraelosztási jövedelemre	
		Nincs munkaerő- piaci hely, nincs munkaerő-piaci jogcím újraelosztási jövedelemre	Lent, kiszoruló (alsó osztály?)

* Vagyon tulajdonosa élhet a hozamokból úgy is, hogy nem foglalkoztat senkit. A "Tőkés alkalmazott nélkül" kategória a táblázat bővítésével oda beilleszthető lenne. A tőke nagysága és a foglalkoztatottak száma közötti korreláció nem teljes. Az ábra egyszerűsít.

3. ábra

A társadalmi munkamegosztásban aktívan résztvevők (munkáltatók, tőkések és munkavállalók) differenciáltsága (munkajellegcsoportjai) az értékesíthető szaktudás és a hatalmi-vezetői pozíció szerint*

VEZETŐI POZÍCIÓ	ÉRTÉKESÍTHETŐ TUDÁS		
	Magas szintű	Közepes szintű	Alacsony szintű, nincs
Magas, sok beosztott	Politikai, gazdasági vezetők, felső szintű menedzserek, nagytőkések	Elvben nincs, gyakorlatban lehet	
Közepes, kevés beosztott	Középszintű vezetők	Középszintű vezető, termelés-irányító	Esetleg: nem képzett ellenőr
Nincs beosztott	Értelmiségi, szakértő	Irodai dolgozó, szakmunkás. Szakképzett szolgáltató	Segéd-betanított munkás

* A tőkével rendelkezők és a tőke nélküli önfoglalkoztatók szinte minden "cellában" megtalálhatók.

Jegyzetek

* Köszönöm Deák Andreának a gondolataim tisztázásához nyújtott segítséget, Adrian Sinfieldnek a bátorítást és kiegészítéseket, kollegáimnak a tanulmány segítőkész megvitatását.

1. Lásd a TÁRKI 1999. évi ISSP Egyenlőtlenség felvételének adatait. Az adatfájl átadását köszönöm a TÁRKI-nak.

2. Köszönöm Juhász Gábornak ezt a magyarázatot.

3. Ezért valószínűleg félreértésen alapul az az észrevétel, hogy e rétegződésmodell hiányossága az, hogy "egy dimenzió, a munka alapján próbált érvényes társadalomszerkezetet rajzolni" (Valuch 2001:24).

4. Minthogy a rétegződéskutatás célja a hivatalos két osztály-egy réteg szemlélet cáfolata volt, nem értem azt a értelmezést, hogy a munkajellegcsoportokat csak azért javasolta a szociológusok egy csoportja, hogy kivédje "az osztályárulás bűnébe esés vádját" (Gyáni-Kövér 1998:72).

5. A MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete Kolosi Tamás vezetésével nagy léptékű, 16000 fős mintát felölelő felvételt hajtott végre 1982-ben, az ún. rétegződés-modell vizsgálatot. Engem a felvételt követően felkértek, hogy Várnai Györgyivel együtt hasonlítsuk össze az 1982. évi eredményeket az 1962. évi rétegződési adatokkal. A munkát nagyon megnehezítette, hogy az 1982. évi vizsgálat nem építette bele a kutatási tervbe az 1962-ben használt kategóriákat és kódokat. Várnai Györgyi megfelelően átdolgozta az anyagot, és az összehasonlító tanulmány néhány fejezetét meg is írta. Az én fejezeteim azonban (az MTA Szociológiai Intézetében induló más munkák miatt) nem készültek el. Az itt közölt adatok Várnai Györgyi kéziratából származnak, s itt szeretném neki megköszönni a felhasználás lehetőségét és az elvégzett óriási, végül miattam kiaknázatlanul maradt munkát.

6. A tőketulajdonon belüli hierarchia azonos E. O. Wright megközelítésével, egyébként a két konstrukció elvei különböznek.

7. Erről lásd Havasi Éva tanulmányát e számban.

8. Lásd Simonyi Ágnes tanulmányát e számban.